

Spinoza van Rijnsburg naar Leiden

Door Wimmie Hofstra

Kijk voor de audiotour en het kaartmateriaal op [Izi.travel](https://izi.travel)

© Hofcultuur

Inleiding

Spinoza (1632-1677) is de bekendste filosoof van Nederland. Zijn denkbeelden over de vrijheid van meningsuiting, democratie en het spanningsveld tussen kerk en staat zijn nog steeds actueel. Hij wordt in 1632 in Amsterdam geboren als zoon van uit Portugal gevluchte Joodse ouders. Op 23-jarige leeftijd wordt hij verstoten uit de Joodse gemeenschap. Daarna verlaat hij Amsterdam en vestigt zich in Rijnsburg. Later verhuist hij naar Voorburg en vervolgens naar Den Haag.

Op deze tocht

Op deze tocht reizen we met Spinoza door het midden van de 17e eeuw. Dit is de tijd van de Nieuwe Wetenschappen, een periode vol ontdekkingen. Spinoza speelt een belangrijke rol in de ontwikkeling van een nieuwe manier van denken in de westerse wereld.

We reizen van Rijnsburg via Oegstgeest naar Leiden. Vanuit zijn huis in Rijnsburg fietsen we door een landschap vol buitenhuizen, molens en landerijen op naar de stad. Dit is de wereld waarin hij zich beweegt, denkt en betoogt.

Spinoza begeeft zich in een kring van geïnteresseerden en gelijkgestemden. In deze route staat de natuurfilosofie centraal.

Ontdek de regio met Spinoza!

1 Het Spinozahuis in Rijnsburg

We reizen in de voetsporen van Spinoza, van Rijnsburg via Oegstgeest naar Leiden. Vanuit zijn huis in Rijnsburg fietsen we door een landschap van buitenhuizen, molens en uitgestrekte landerijen, op weg naar de stad. Dit is de wereld waarin hij denkt, schrijft en debatteert. We beginnen bij zijn woning in Rijnsburg.

Daglonershuisje

Tot 1663 woont Spinoza in een bescheiden daglonershuisje, waar hij onderdak vindt bij het gezin van de chirurgijn Homan. Om in zijn levensonderhoud te voorzien, slijpt hij lenzen voor optische instrumenten - een precisiewerk dat zowel zijn geduld als zijn wetenschappelijke geest weerspiegelt.

De eerste filosofische werken

De exacte datum waarop Spinoza in Rijnsburg arriveert, is onbekend. Wat wel zeker is: hier zet hij zijn eerste filosofische gedachten op papier. Hij werkt aan *De Korte Verhandeling over God, de mensch en deszelvs verstand* (ca. 1660-1661), een vroege verkenning van zijn ideeën die pas in 1810 in vertaling wordt teruggevonden - de oorspronkelijke Latijnse tekst is verloren gegaan.

In Rijnsburg legt Spinoza al de basis voor zijn magnum opus, *De Ethica*, waarin hij zijn revolutionaire visie op God, de mens, emoties en het verstand verder uitwerkt. Hij verwerpt het traditionele geloof in wonderen en stelt dat alles in de natuur een logische verklaring heeft. Voor

Spinoza ligt ware vrijheid in het bevrijden van de menselijke geest van irrationele emoties en passies.

Het Spinozahuis

Vandaag de dag is Spinoza's huis in Rijnsburg een museum, beheerd door de Vereniging Het Spinozahuis. Een reconstructie van zijn boekencollectie biedt een zeldzame blik in de intellectuele wereld van de filosoof. De leren en perkamenten banden, gerangschikt als een stilleven uit een schilderij van Jan Steen, vormen een unieke verzameling.

Naast eerste drukken van Spinoza's werken vind je hier brieven, portretten en archeologische vondsten uit zijn tijd, zoals een vonkenvanger, een broekgesp en stukken aardewerk. Maar het museum biedt meer dan alleen een blik op Spinoza's leven: het toont ook het werk van zijn vrienden en geestverwanten - denkers die, net als hij, streefden naar intellectuele vrijheid.

Vrijdenkers en libertijnen

Eén van die vrienden was Lodewijk Meyer, een veelzijdige intellectueel en een uitgesproken libertijn. Rond Spinoza vormde zich een kring van artsen, schrijvers en geleerden die vrij nadachten over politiek, wetenschap en ethiek, los van kerkelijke dogma's. Deze groep, later bekend als de Spinozistische Kring, telde meerdere libertijnen onder haar leden. Zij stelden de religieuze orthodoxie ter discussie en geloofden dat de rede de enige weg naar waarheid was. Dit bracht hen in conflict met de gevestigde macht.

Meyer was een radicale denker die, net als Spinoza, vond dat theologie ondergeschikt moest zijn aan filosofie. Zijn

strijd voor intellectuele vrijheid maakte hem een controversieel figuur, maar zijn ideeën legden mee de basis voor het moderne vrije denken.

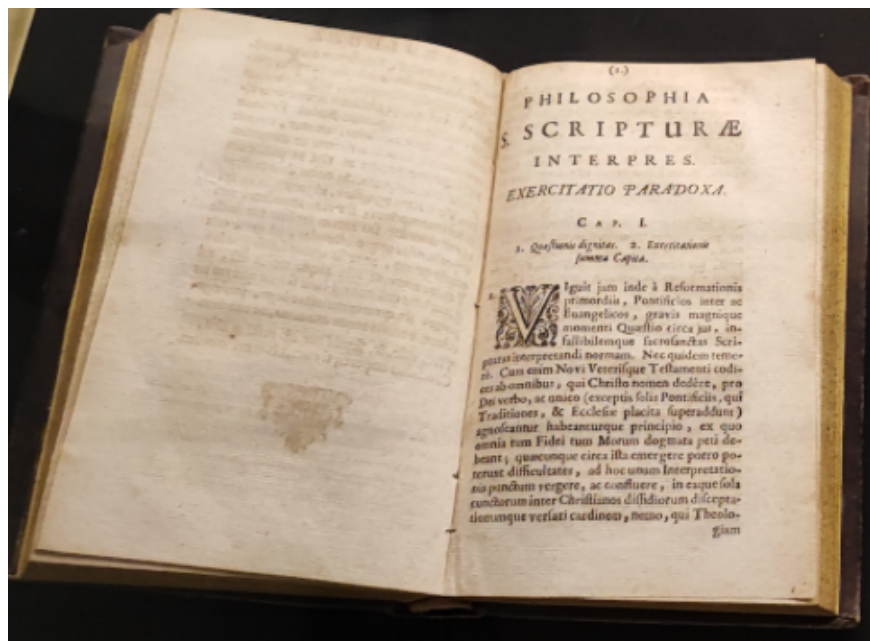
Lodewijk Meyer publiceert *Philosophia Sanctae Scripturae Interpres* (1666). Dit anoniem gepubliceerde werk, oorspronkelijk toegeschreven aan Spinoza, betoogt dat de interpretatie van de Bijbel gebaseerd moet zijn op filosofisch onderzoek - de Rede - in plaats van op Openbaring. Lodewijk Meyer's ideeën veroorzaken grote opschudding binnen de kerkelijke wereld.

Illuster gezelschap

"Ik geloof in de God van Spinoza, die zichzelf openbaart in de wetmatige harmonie van het heelal, en niet in een God die zich bemoeit met het lot en de handelingen van mensen."

– Albert Einstein

Op 2 november 1920 bezocht Albert Einstein (1879-1955), de wereldberoemde theoretisch natuurkundige, het Spinozahuis. Hij erkende in Spinoza een geestverwant: een denker die de kosmos zag als een rationeel geordend geheel, waarin geen plaats was voor bijgeloof of dogma's.

2 De Royal Society op bezoek

‘Wy spraken te Rijnsburg van God, van d' Uitgestrektheit, van d'onëindige Denking, van t Onderscheit en d'Overëenkoming dezer toeëigeningen, van de wijze der verëeniging van de menschelijke ziel met het lighaam...’

- Eerste Brief H. Oldenburg aan B.d.S. Londen 16/26 Aug. 1661.

Door de briefwisseling tussen Spinoza en Henry Oldenburg (1618-1677) weten we meer over het leven van Spinoza en zijn contacten met de wetenschappelijke wereld. Oldenburg is de secretaris van de Royal Society. In deze Britse academie voor wetenschappen komen geleerden samen om te discussiëren over kennis en methodisch empirisch onderzoek te doen (Nieuwe Wetenschappen). Het verstand en de zintuigen staan centraal.

Netwerk van geleerden

De Royal Society is een platform voor geleerden. Onder zijn leden bevinden zich John Locke (1632-1703), Robert Boyle (1627-1691), Christiaan Huygens (1629-1695) en Sir Isaac Newton (1642-1727). Oldenburg is het middelpunt in een netwerk van geleerden. Via hem komt Spinoza in aanraking met de ideeën van Boyle. Hij stuurt Spinoza het

boek van Boyle: De Nitro, Fluiditate, & Firmitate. Boyle bestrijdt de vier-elementenleer van Aristoteles, die beweert dat alle materie is opgebouwd uit de elementen water, lucht, vuur en aarde, en voert zelf een nieuwe elementenleer in. Hij staat daarom bekend als de grondlegger van de scheikunde. Boyle, Van Oldenburg en Spinoza corresponderen met elkaar over de natuur van salpeter. Ook heeft Spinoza het boek over de Hydrostatische Paradox van Boyle in zijn boekenkast.

Zelf experimenteren

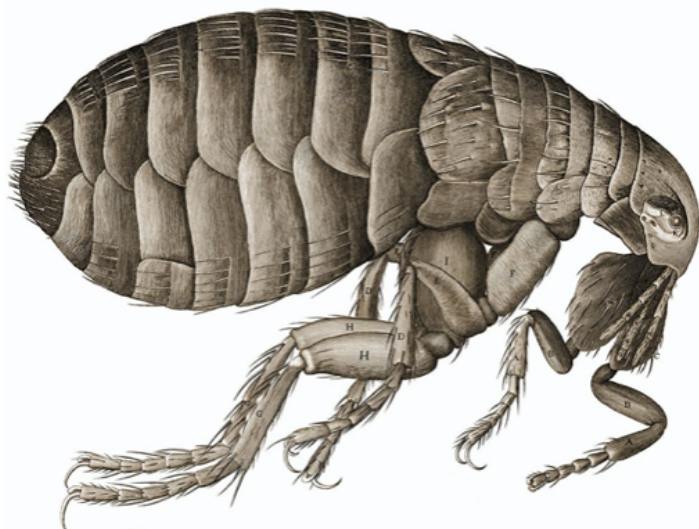
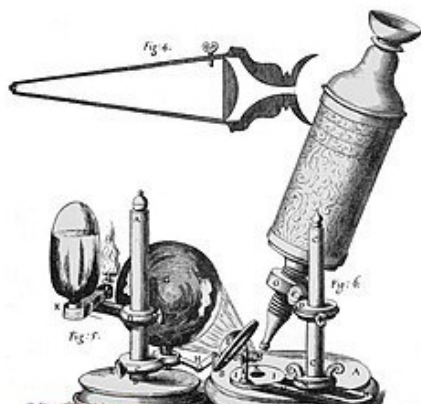
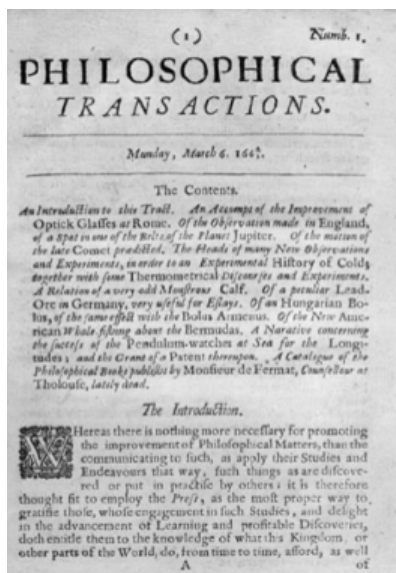
Van heinde en ver sturen geleerden verslagen naar Oldenburg van hun nieuwe ontdekkingen. Voor Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723) vertaalt Oldenburg zelfs zijn ontdekkingen.

Wetenschap gepubliceerd

Oldenburg is met name van belang vanwege zijn initiatief om uitvindingen en ideeën te publiceren in het 'journal'. Dit journaal werd het belangrijkste medium voor de verspreiding van wetenschappelijke ontdekkingen.

In deze periode beginnen de Europese universiteiten aan een onstuitbare opkomst. Onderzoekers bouwen voort op elkaars werk in verschillende regio's van Europa, wat leidt tot gezonde en opwindende competitie. Het Journal is een grote verbetering, omdat er voorheen hevige ruzies konden ontstaan tussen wetenschappers over de vraag of iets een ontdekking was of slechts een verbetering op een bestaande vondst—en natuurlijk over wie de vooruitgang op zijn naam mocht schrijven.

Voorheen had een brief met een ontdekking, gericht aan de oprichter van de Franse Academie van Wetenschappen of aan Henry Oldenburg als secretaris van de Royal Society, praktisch dezelfde status als een gepubliceerd artikel.

3 Ruïne van het kerkelijk verleden

In Rijnsburg stond een wereldberoemd nonnenklooster, met grote wereldlijke en kerkelijke invloed. Het klooster werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog verwoest. Na de oorlog met het katholieke Spanje blijft het Hollandse landschap nog lange tijd bezaaid met ruïnes. Dagesmensen, maar ook kunstenaars, zijn gefascineerd door deze ruïnes, die vaak symbool staan voor de bevochten vrijheid van de protestantse Republiek. Zo schildert de Hollandse Meester Aelbert Cuyp (1620-1691) de ruïne van de abdij.

Een tijd voorbij

De ruïne bood een trieste blik op het verleden, waarin de kerkelijke macht leidinggevend was. Misschien was het wel een mooi symbool van een tijd die voorbij was. De nieuwe tijd van de wetenschappelijke revolutie is in de 17de eeuw aangebroken. Nieuwe denkbeelden zijn voor de wetenschap belangrijk, en mensen zoals Spinoza en Descartes bieden hier handreikingen voor. De rede zal binnenkort de overhand krijgen, terwijl de kerk steeds meer op de achtergrond raakt.

Een laatste ruïne

Bij de Laurentiuskerk zijn nog de contouren van de muur te zien. Terwijl vrijwel overal in Holland de ruïnes verdwijnen, zijn hier, in de schaduw van de toren, nog

resten van het klooster zichtbaar. Ook staat er een mausoleum, waarin verschillende leden van het Grafelijke Hollandse Huis zijn bijgezet. Het is een unieke plek.

Bouwwerkzaamheden ten tijde van Spinoza

De Laurentiuskerk wordt regelmatig verbouwd. Delen van de oude abdijkerk zijn nog terug te vinden in het kerkgebouw. Ook in 1660 vinden er werkzaamheden plaats. Dit is omstreeks de tijd dat Spinoza hier komt wonen.

4 Spinoza en de collegianten

'Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij als hij zich neerlegt en vervloekt zij hij als hij opstaat. Vervloekt zij hij als hij weggaat en vervloekt zij hij als hij terugkeert...'

Op 27 juli 1656 wordt Baruch de Spinoza verbannen uit de Portugees-Joodse gemeenschap van Amsterdam. De vloek houdt in dat niemand Spinoza mag spreken, schrijven of in zijn nabijheid mag komen. Na zijn excommunicatie blijft hij naar alle waarschijnlijkheid nog enkele jaren in Amsterdam wonen. In 1661 vestigt hij zich in Rijnsburg, waar hij verblijft bij Herman Homan. Hij blijft daar tot 1663 en verhuist vervolgens naar Voorburg.

Vrijzinnig Rijnsburg

Spinoza verhuist waarschijnlijk naar Rijnsburg om in Leiden te studeren, waar de meest prestigieuze universiteit van Europa is gevestigd. Maar dat is waarschijnlijk niet de enige reden. In Leiden zal hij ongetwijfeld ook een woning of kamers kunnen huren. Rijnsburg onderscheidt zich in de regio door zijn tolerante klimaat voor vrijdenkers. Tegenwoordig is het een rustig en pittoresk plaatsje aan de Oude Rijn, maar in de 17de eeuw is het een broedplaats voor vrijzinnige ideeën.

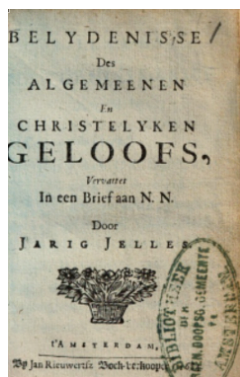
Rijnsburg is een bolwerk van collegianten, een stroming die een universeel christendom voorstaat en wars is van

instituties en dogma's. Hun bijeenkomsten worden 'colleges' genoemd, waar het woord 'collegiant' van is afgeleid. Volgens hen bestaat het ware geloof uit liefde voor God en de medemens. In orthodoxe kringen worden deze denkbeelden als ketters beschouwd.

Vrienden

Ten minste twee van Spinoza's vrienden, Jarig Jelles (ca. 1620-1683) en Pieter Balling (†1669), worden tot deze stroming gerekend. Jelles, een Amsterdamse koopman, is een trouwe bondgenoot. Hij ondersteunt de uitgave van Spinoza's werken financieel en schrijft het voorwoord van de postuum gepubliceerde *Opera Posthuma* (1677), een verzameling van Spinoza's werken die na zijn dood verschijnt. Dit omvat onder andere de *Ethica*, waarin Spinoza zijn visie op God, de natuur en de menselijke geest uiteenzet.

Balling, eveneens collegiant en nauw betrokken bij Spinoza, vertaalt onder andere diens *Tractatus Theologico-Politicus* (1670) in het Nederlands. Dit werk was revolutionair, omdat Spinoza hierin pleit voor vrijheid van denken en religiekritiek. Hij stelt dat theologie en filosofie strikt gescheiden moesten blijven en verdedigt de democratische republiek als staatsvorm. Daarnaast schrijft Balling *Het licht op den kandelaar* (1662), een werk waarin Spinoza's invloed duidelijk naar voren komt en waarin hij pleit voor denk- en gewetensvrijheid.

5 Kermis in Oegstgeest

De Hollandse Meester Jan Steen (1626-1679) is een generatiegenoot van Baruch de Spinoza. Rond de tijd dat Jan Steen in de omgeving woont, schildert hij Kermis in Oegstgeest, een levendige weergave van een dorpskermis. Bijzonder aan Steens werk is hoe theater, literatuur en schilderkunst samensmelten. Dit gebeurt op verschillende manieren, en in dit schilderij is het populaire theater van de Rederijkers te zien. De Rederijkers zijn toneel- en dichtgezelschappen. Ze komen vanuit verschillende dorpen en steden bijeen en houden wedstrijden waarin ze poëzie voordragen en toneelstukken opvoeren. Bij feestelijke gelegenheden, zoals de kermis in Oegstgeest, zorgen ze voor vermaak. Hun optredens, vaak vol humor en satire, trekken veel publiek en maken evenementen als deze extra bijzonder.

De kermis vindt plaats bij de Groene of Willibrordkerk, een kerkje dat volgens de legende door Willibrord zelf is gewijd. Willibrord (658-739), bekend als de apostel van de Lage Landen, speelt een belangrijke rol in de kerstening van de regio. Het kerkje is dan ook een begrip in de regio.

Steen en Spinoza, twee groten in een huis

Het bijzondere is dat Jan Steen en Spinoza waarschijnlijk in hetzelfde huis in Den Haag hebben gewoond. Dit pand, nu bekend als het Spinozahuis, werd oorspronkelijk gebouwd door de schoonvader van Jan Steen en later gekocht door zijn vader. Ongeveer twintig jaar later vestigt Spinoza zich hier.

Twee media een doel

Jan Steens schilderijen staan bekend om hun moralistische inslag. Met humor en allegorie brengt hij sociale boodschappen over, waarbij tekst en beeld vaak met elkaar versmolten zijn. Hij combineert realisme met absurdisme en verwerkt tal van spreekwoorden, gezegden en schunnige handgebaren in zijn werk. Zijn schilderijen boden de 17e-eeuwse toeschouwer niet alleen vermaak, maar ook een waarschuwing tegen ijdelheid, ledigheid en overmatig genotzucht in de vorm van drank, roken en vrouwen.

Een klassiek voorbeeld hiervan is het zogenaamde "huishouden van Jan Steen", een tafereel vol symboliek dat waarschuwt tegen een luxueus en verkwistend leven. Op het schilderij zijn verschillende leden van zijn familie afgebeeld in scènes van moreel verval, terwijl een Quaker en een non hen de les lezen—alles ter lering en vermaak.

Deugden spelen een centrale rol in zowel de schilderkunst van Steen als de filosofie van Spinoza. Het streven naar deugden is volgens Spinoza niet alleen een morele plicht, maar ook de sleutel tot geluk en welzijn. Waar Spinoza Sapiëntia (verstandigheid) en Temperantia (gematigdheid) beschrijft als essentiële eigenschappen voor een rationeel en harmonieus leven, laat Steen in zijn werken juist zien wat er gebeurt wanneer deze deugden ontbreken. Zijn schilderijen tonen vaak een wereld vol losbandigheid en chaos, die de toeschouwer op speelse wijze tot morele reflectie aanzet.

Volgens tijdgenoten zijn retorica en schilderkunst nauw verwant: beiden dragen een boodschap uit. Het realisme in de kunst maakt die boodschap overtuigend. Schilderkunst heeft een ethische functie en draait om deugdzzaamheid en zelfreflectie. Zowel de redenaarskunst als de schilderkunst richten zich op het geweten.

6 Buitenplaats Endegeest

Kasteel Endegeest is het buitenhuis van René Descartes (1596-1650). Tussen 1641 en 1643 woont hij hier. Descartes, grondlegger van de moderne filosofie, komt uit Frankrijk en vestigt zich in de Republiek vanwege het vrije intellectuele klimaat en de relatieve tolerantie.

Gelijkheidsprincipe in de eerste zin

Zijn invloed op Spinoza is enorm—zijn gedachtegoed vormt een stevig fundament voor Spinoza's vernieuwende filosofische bouwwerk. En dat begint waarschijnlijk al met deze eerste zin van zijn boek *Discours de la méthode* (1637):

"Gezond verstand is onder mannen het meest gelijkmatig verdeeld."

Misschien kan zo'n uitspraak alleen ontstaan in de enige republiek van Europa, waar niet je afkomst, maar je verstand uiteindelijk je toekomst bepaalt.

"Ik denk, dus ik ben"

Descartes vraagt zich af wat de oorsprong en de betrouwbaarheid is van onze kennis.

"En toen ik opmerkte dat deze waarheid—'Ik denk, dus ik ben'—zo onaantastbaar en zo zeker is dat zelfs de meest vergezochte hypothesen van de sceptici haar niet kunnen doen wankelen, meen ik dat ik die zonder bezwaar kan aanvaarden als een eerste beginsel van de filosofie die ik zoek."

Deze manier van redeneren staat bekend als de Cartesiaanse twijfel: een systematische zoektocht naar zekerheid door overal aan te twijfelen. Het verstand is de basis.

Spinoza doet een boekje open in zijn eerste publicatie

In 1663 publiceert Spinoza *Principia Philosophiae Renati des Cartes* (PPC), een commentaar op Descartes. Het boek is geschreven in het Latijn. Een jaar later verschijnt een Nederlandse vertaling *Beginselen van de Wijsbegeerte van René Descartes*. Het is vertaald door Pieter Balling, een doopsgezinde koopman. Hij is een van de vrijzinnige vrienden van Spinoza uit Amsterdam. Spinoza schrijft dit werk in Rijnsburg voor zijn student Johannes Casearius. Het is het enige werk dat tijdens Spinoza's leven onder zijn eigen naam uitkomt. Door het Hollandse verbod op Descartes' leer (1656) is de publicatie wat omstreden.

In het werk behandelt Spinoza natuurwetenschappelijke principes zoals oorzaak, beweging en ruimte. Spinoza schrijft zelf geen natuurwetenschappelijk werk, zoals Descartes, Hobbes of Newton.

Het boek ordent Descartes' filosofie volgens de meetkundige methode en vestigt Spinoza's naam als filosoof. Hij wordt zelfs gevraagd om hoogleraar te worden in Heidelberg.

Hoewel hij in de PPC Descartes' denken presenteert, is hij het niet eens met diens opvattingen over vrije wil en substantie. Pas in de Ethica werkt Spinoza zijn eigen filosofie volledig uit.

Spinoza doet een boekje open in het bijvoegsel

In de bijvoegsel van het boekje, de zogenaamde Cogitata Metaphysica (CM) (in Nederlands Metafysische Overdenkingen) voegt hij zijn eigen filosofische gedachten toe over de zoektocht naar waarheid, naar wat werkelijk bestaat.

De tekst van het bijvoegsel is belangrijk. In het werk breekt hij met de scholastieke traditie en rekent af met autoriteitsdenken. Scholastici, (middeleeuwse denkers die filosofie en theologie combineren) proberen religieuze doctrines in overeenstemming te brengen met de Bijbel en kerkelijke leer, terwijl Spinoza kritisch naar deze benadering kijkt. Hij verlaat het geloof als uitgangspunt en bouwt zijn filosofie op basis van rede en gebruikt hiervoor een meetkundige methode.

Spinoza's filosofische evolutie

Spinoza's eerste werk is meer dan een herhaling van Descartes; het bevat al zijn latere kernideeën:

- Het goede is relatief en verbonden met het streven naar zelfbehoud
- Alles is bepaald door God
- God is de natuur en de oorzaak van alles

In de Cogitata
Metaphysica beschrijft
Spinoza God nog als
een persoonlijke,

onstoffelijke substantie, terwijl hij in de Ethica God als de natuur zelf ziet. Deze eerste publicatie is dus heel bijzonder en geeft inzicht in hoe de filosofie van Spinoza zich ontwikkelt.

7 Buitenplaats Oud-Poelgeest

Op deze buitenplaats woont Herman Boerhaave (1668-1738), een vooraanstaande figuur in de Europese wetenschappelijke gemeenschap.

Boerhaave is hoogleraar geneeskunde, rector magnificus van de Universiteit Leiden en directeur van de Hortus Botanicus. Hij koopt dit landgoed en richt de tuin in als 'dependance' van de botanische tuin in Leiden. Via het 'Grand Canal' kun je vanaf de trekvaart Leiden-Haarlem bij het kasteel aankomen.

Wetenschappelijke relevantie

Naast zijn eigen werk publiceert Boerhaave de 'Bijbel der Natuur' van Jan Swammerdam (1637-1680). Swammerdam doet grote medische ontdekkingen met de microscoop; hij ontdekt de rode bloedcellen, beschrijft de structuur van de hersenen en de werking van de longen. Zijn werk illustreert de tijd van de Wetenschappelijke Revolutie.

Swammerdam neemt insecten onder de loep

Swammerdam gelooft heilig in God en zijn volmaakte universum. Niet alleen via de bijbel kan men Gods werk ontdekken, maar ook door de natuur (natuurlijke theologie). De natuur is een tweede boek van God. Veel mensen in de 17de eeuw dachten er zo over. Het boek 'De Bijbel der Natuur', waarin de meest gedetailleerde afbeeldingen van insecten voorkomen, begint dan ook met een belangrijke quote:

"Doorlugtige Heer, Ik presenteer alhier den almagtigen vinger Gods in de anatomie van een luys."

Het is een grote verdienste van Boerhaave dat hij het werk van Swammerdam uit de vergetelheid heeft gehaald en gepubliceerd.

Kleine stap naar de kunst

Van Swammerdam is het een kleine stap naar de naturalistische tekeningen van Jacques de Gheijn II (1565-1629). In Haarlem begint De Gheijn een eigen graveerbedrijf. Later verhuist hij van Haarlem naar Leiden, waar hij zich omringt met een schare vooraanstaande humanisten en wetenschappers. Hier onderzoekt hij de collectie naturalia van de universiteit en maakt hij tekeningen met een nauwkeurigheid die kenmerkend is voor zijn achtergrond als graveur. Veel van zijn gedetailleerde tekeningen van bloemen en dieren worden geïntegreerd in zijn schilderijen, terwijl andere tekeningen op zichzelf staande kunstwerken vormen. Enkele van zijn kunstwerken vinden hun weg naar een rariteitenkabinet.

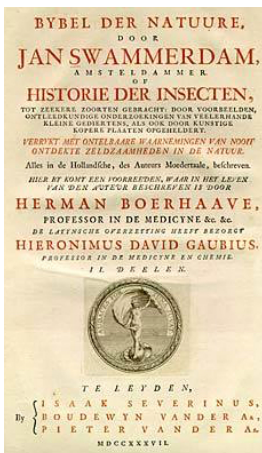
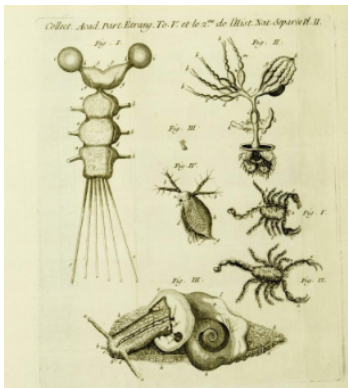
Rariteitenkabinet

In museum Boerhaave in Leiden is met als knipoog naar de 17de eeuw een rariteitenkabinet ingericht. In de 17de eeuw komen er steeds meer rariteitenkabinetten met verzamelingen van zeldzame, exotische en curieuze objecten, waaronder natuurhistorische specimens, kunstwerken, wetenschappelijke instrumenten, antiek,

exotische voorwerpen uit verre landen, edelstenen, mineralen, fossielen en andere curiositeiten. Ook aquarellen en gravures met bloemen en planten worden daarin opgenomen. Kunst en wetenschap gaan zo naadloos in elkaar over.

Kwaakbrug

Als je verder vaart, fietst of wandelt richting Leiden, zie je vrijwel direct de Kwaakbrug, een originele brug uit de tijd van de trekschuit.

8 Schuitenpraatjes

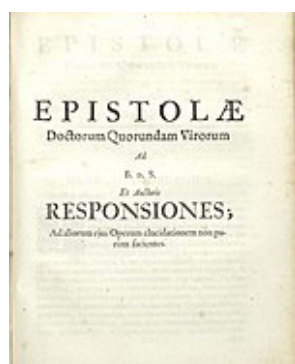
In de trekschuit zitten passagiers naast elkaar, warm en overdekt. De reis duurt soms uren, en onderweg worden heel wat gesprekken gevoerd. In pamfletten verschijnen de zogenaamde schuitenpraatjes—berijmde roddels van fictieve trekschuitpassagiers. In deze 'dialogen' tussen personages in de trekschuit komen actuele kwesties aan bod.

In dit verband bestaat er een legende over een verhit gesprek in de trekschuit, waarbij het gedachtengoed van Spinoza centraal staat. Volgens de biograaf van Herman Boerhaave zou deze discussie hebben plaatsgevonden toen Boerhaave vanuit Harderwijk over de trekvaart naar Leiden reist.

Gevolgen voor de carrière van Boerhaave

Aanvankelijk streeft Boerhaave een carrière als dominee na. Maar door de verhitte discussie in de trekschuit, waarin hij volgens zijn tegenstanders het gedachtengoed van Spinoza zou hebben verdedigd, wordt dit hem onmogelijk gemaakt. Op de universiteit achtervolgen laster en insinuaties hem. Hij wordt verdacht van 'Spinosisme', wat in die tijd als 'atheïsme' wordt gezien. Het is hét gesprek van de dag in Leiden. De Republiek is weliswaar tolerant, maar er zijn grenzen. Tevergeefs pleiten zijn advocaten en vrienden voor hem.

9 Halte trekschuit Leiden-Haarlem

In de 17de eeuw werd de infrastructuur aangelegd voor het openbaar vervoer van passagiers over water met de trekschuit, een door een paard voortgetrokken boot. Het was de voorloper van de intercity. Betaalbaar, snel en betrouwbaar vervoer, dat de belangrijke steden in de Republiek met elkaar verbond. Met een strak vaarschema en een behoorlijk hoge frequentie aan vaarten was het een belangrijke en succesvolle uitvinding waar jaarlijks duizenden mensen gebruik van maakten. Waarschijnlijk heeft ook Spinoza op deze route gereisd. Hij ging mogelijk met de trekschuit naar Amsterdam om zijn vrienden of uitgever te ontmoeten.

De vaart van Haarlem naar Leiden werd in één jaar gegraven (1657). De trekvaart is dus een kunstmatige waterweg. Nergens wordt dat meer duidelijk dan op dit traject, waar de vaart vaak kaarsrecht getrokken is, alsof het een oefening is in perspectieftekenen.

Acht keer per dag en één keer 's nachts kon je hier een schuit van Haarlem naar Leiden nemen. De reis met de trekschuit was bijna negentwintig kilometer en duurde vier uur. Het was niet de eerste verbinding van de trekvaart. Zo'n twintig jaar eerder was de eerste trekvaart tot stand gekomen op het traject Haarlem-Amsterdam. Een netwerk van ruim 650 kilometer trekvaarten verbond bijna 40 steden. Tot ver in de 19de eeuw was de trekschuit in gebruik.

De trekvaartdienst Haarlem-Leiden heeft in ruim 200 jaar in totaal ongeveer 15 miljoen passagiers vervoerd. Het topjaar was 1660, drie jaar na de start, met 149.000 passagiers.

10 Migratiestad Leiden

We eindigen op de hoek van de Beestenmarkt en de Nieuwe Beestenmarkt. Hier bevindt zich een prachtige gevelsteen.

Op 1 februari 2021 heeft 24,7 procent van de Nederlandse bevolking een migratieachtergrond. Daaronder vallen zowel mensen die in het buitenland zijn geboren als degenen die in Nederland zijn geboren en van wie ten minste één ouder immigrant is. Volgens deze definitie is Spinoza ook een migrant. Zijn familie is afkomstig uit Portugal. Hij heeft een Sefardisch-Joodse afkomst en leeft in de multiculturele samenleving van het 17e-eeuwse Amsterdam.

De bloei in de 17e eeuw hebben we grotendeels te danken aan migranten. Dat is algemeen bekend.

Leidse wederopbouw na Leids ontzet

Na het Leids ontzet in 1574 begint de wederopbouw. Door een actief migratiebeleid verandert de Leidse bevolking drastisch. Leiden groeit in een eeuw uit zijn voegen, van 10.000 inwoners in 1574 naar 60.000 in 1650. Het is de tweede stad van Holland. Die groei is voornamelijk te danken aan migranten die op de vlucht zijn voor de Spaanse terreur. In Leiden gelden gunstige vestigingsvoorwaarden: gratis burgerschap en tolerantie op het gebied van godsdienst.

De oorspronkelijke bevolking in de stad raakt gemarginaliseerd tot een minderheid. Leiden is hierin niet uniek. Ook in Amsterdam bestaat de bevolking in deze tijd

grotendeels uit migranten. In het tweede kwart van de 17e eeuw is veertig procent van de Amsterdammers in het buitenland geboren. Ook de academische wereld van Leiden is internationaal georiënteerd. Meer dan veertig procent van de studenten komt uit het buitenland en meer dan een derde van de docenten komt niet uit de Republiek.

Het succes van de pluriforme en tolerante samenleving verwoordt Spinoza als volgt:

"Bijvoorbeeld Amsterdam, dat de vruchten van de vrijheid plukt. In deze over de hele wereld populaire, bloeiende, voortreffelijke stad leven mensen van alle volken en gezindten eendrachtig samen. Om aan iemand iets te lenen, hoeven ze niets anders te weten dan of hij rijk of arm is en te goeder of kwader trouw. Op iemands godsdienst of gezindte let men dan niet, omdat dit in voorkomende gevallen bij de rechter ook niet speelt."

Werkzaam in allerlei bedrijfstakken

De migranten werken zowel in Leiden als in Amsterdam in allerlei bedrijfstakken. Leiden is de stad van de wetenschap, boeken, textiel, verzamelaars en kunstschilders. Migranten leggen kanalen aan, werken in de landbouw, zorgen voor inpoldering en vinden natuurlijk werk in de lakennijverheid. Leiden is dé lakenstad bij uitstek. Duizenden ambachtslieden, maar ook

ondernemers, zijn in deze branche actief. Maar naast al deze noeste arbeiders zijn er dus ook minstens twee filosofen die voor de Republiek vruchtbaar denkwerk verrichten en met hun gedachtegoed de basis vormen voor de wetenschappelijke, politieke en maatschappelijke structuren die we nog altijd kennen.

11 Museum Boerhaave

Museum Boerhaave biedt bezoekers een kijk op de Nederlandse wetenschapsgeschiedenis. Het museum is genoemd naar Herman Boerhaave (1668-1738), hoogleraar geneeskunde aan de Leidse universiteit. Hij was tevens degene die een uitgebreide catalogus schreef over de planten in de Hortus Botanicus in Leiden. Later op deze tocht komen we bij zijn buitenplaats Oud-Poelgeest. Er zijn in museum Boerhaave diverse 17de-eeuwse uitvindingen te zien. Hier betreden we de wereld van Spinoza, met wetenschappers die hij kent en instrumenten die hij zelf maakt. We lichten er eentje uit.

De microscoop van Antoni van Leeuwenhoek

Museum Boerhaave is trotste eigenaar van een aantal microscoopjes van Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723).

In 2024 werd het Van Leeuwenhoek-jaar gevierd, waarbij het werk van deze briljante wetenschapper opnieuw onder de loep werd genomen. Van Leeuwenhoek wordt internationaal beroemd door zijn waarnemingen met zelfgemaakte microscoopjes en ontdekt zo bacteriën en zaadcellen.

De microscoopjes die Van Leeuwenhoek zelf fabriceerde, bevatten hele kleine glazen lensjes die tussen twee metalen plaatjes zijn gezet. Het voorwerp van studie wordt op een pinnetje geprikt, waarna het met een schroefje dichterbij of verder van de lens kon worden verplaatst. Dit systeem stelde hem in staat om vergrotingen tot 250 keer te

bereiken. Dat was 10 keer zoveel als van zijn tijdgenoten. Uit recent onderzoek blijkt dat de lensjes van Van Leeuwenhoek uiterst fijn werden geslepen. Het is niet geblazen glas, zoals oorspronkelijk werd gedacht.

Wetenschappelijke Revolutie

De 17de eeuw is de eeuw van de Wetenschappelijke Revolutie, waarin waarneming een cruciale rol speelt. Om beter waar te nemen, worden nieuwe instrumenten ontwikkeld, zoals telescopen en microscopen met lenzen. Veel ontdekkingen zijn te danken aan het gebruik van lenzen, en Spinoza verdient lange tijd zijn brood met het slijpen ervan.

Uit brieven blijkt dat Spinoza zich ook bezighoudt met natuurkundige experimenten. Zo experimenteert hij met salpeter, geïnspireerd door de proeven van Robert Boyle (1627-1691), een van de grondleggers van de moderne scheikunde. Boyle onderzocht onder andere de eigenschappen van gassen en chemische reacties, waaronder de rol van lucht bij verbranding.

In een brief van 5 september 1669 beschrijft Spinoza een experiment om te onderzoeken of de lengte van een buis invloed heeft op de snelheid waarmee water stroomt. Hij concludeert dat de lengte aanvankelijk een rol speelt, maar dat het water uiteindelijk met dezelfde kracht door zowel een lange als een korte buis stroomt.

